

Категорія «інтерес»

У КОНСТИТУЦІЙНОМУ ПРАВІ: ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ

І. П. Андрушко

аспірант Інституту законодавства Верховної Ради України

У статті крізь призму науки конституційного права розкрито поняття та зміст категорії «інтерес». Звернуто увагу, що неможливо охопити всі інтереси юридичною регламентацією, через це правове опосередкування одержують найбільш істотні, суспільно значимі і типові інтереси.

Ключові слова: інтерес, конституційне право, суспільні відносини, закон, норма права.

В статье сквозь призму науки конституционного права раскрыто понятие и содержание категории «интерес». Обращено внимание, что невозможно охватить все интересы юридической регламентацией, поэтому правовое опосредование получают наиболее существенные, общественно значимые и типичные интересы.

Ключевые слова: интерес, конституционное право, общественные отношения, закон, норма права.

The article in the light of science to explain the concept of constitutional law and the category «interest». Note that it is impossible to cover all the interests of legal regulation, through a legal mediation receive the most significant, socially significant and common interests.

Keywords: interest, constitutional law, public relations, law, rule of law.

Важливою, а іноді й визначальною рушійною основою виникнення правовідносин загалом та конституційно-правових зокрема є соціальні інтереси різного роду суб'єктів. Виявлення, формування та вираження їх у праві, у тому числі і під впливом суб'єктивних чинників та обставин, дозволяє закріпити в праві певну рівновагу цих інтересів. Тому категорія «інтерес», яка присутня в суспільних відносинах, не може не впливати на формування й розвиток об'єктивного права, а також на виникнення й динаміку суб'єктивного права. Отже, цілком закономірною є думка багатьох правознавців, що сучасне право характеризується, у першу чергу, як згусток інтересів, які формалізуються у праві, отримують загальнообов'язковий характер та набувають ознак об'єктів правової охорони [1, с. 149].

Разом з тим, попри наявну нагальність проблематики інтересу у юридичній науці й насамперед у конституційному праві, вона, на жаль, не знайшла свого належного висвітлення у наукових працях вчених. Тому метою цієї статті є саме дослідження категорії «інтерес» у конституційному праві через з'ясування поняття та змісту інтересу. У цьому нам значну допомогу надав аналіз наукових праць таких вітчизняних і зарубіжних учених, як Ю. Барабаш, М. Вітрук, О. Зайчук, М. Коркунов, В. Крусс, М. Матузов, С. Михайлов, В. Нестерович, В. Сіренко, Т. Сивак, В. Федоренко, Ю. Шемшученко, Г. Шершеневич, О. Чепис, В. Цоклан та ін.

Право опиняється в епіцентрі проблеми інтересів у плані їх виявлення, нормативного закріплення та захисту. Складні суспільні явища, що підлягають регулюванню правом, є поєднанням різного роду інтересів – економічних, соціальних, політичних, культурних тощо. Інтенсивний розвиток і диференціація соціальних інтересів висунули в розряд першочергових за-

вдання адекватного правового їх вираження, забезпечення та захисту від посягань. Успішне виконання правом його функцій соціального регулювальника та засобу організації суспільного життя, наголошує вітчизняна дослідниця О. Чепис, можливе лише при правильному поєднанні юридичних механізмів із соціальними інтересами людей, оскільки будь-яка норма права так чи інакше пов'язана з конкретним інтересом [2, с. 1].

Але варто звернути увагу, що не всі інтереси можуть бути опосередковані юридичними нормами і перебувати у правовій площині. Правники пояснюють це, у першу чергу, різноманітністю і широтою суспільних відносин, а отже, і неможливістю охопити всі інтереси юридичною регламентацією. Тобто правове опосередкування одержують найбільш істотні, суспільно значимі і типові інтереси [3, с. 51]. Якби ж право потенційно могло унормувати всі інтереси, то воно було б у такому випадку складною і малоприматною для практичних цілей системою.

Отже, категорія «інтерес» не є виключно правовою й отримала свої наукові розвідки у рамках предметів дослідження філософії, соціології, політології, економіки, історії й інших соціогуманітарних наук. У кожній науці це поняття характеризується своїм специфічним змістом, обумовленим насамперед її предметом. Перш ніж визначитися з поняттям та особливостями категорії «інтерес» у конституційному праві, необхідно проаналізувати основні положення та висновки, які вже розроблені іншими науками щодо його дефініціалізації.

Етимологічно слово «інтерес» походить від латинського «*interesse*», що означає «має значення», «важливо» [4, с. 365]. На рівні буденної свідомості, зазначається в іншому тлумачному словнику, у це поняття вкладаються такі значення [5, с. 249]: 1) особлива увага до чого-небудь, бажання

вникнути в зміст, пізнати, зрозуміти; 2) цінність, значущість; 3) потреби; 4) вигода, користь, зиск (розм.)

У загальносоціологічному значенні, наголошується в мотивувальній частині Рішення Конституційного Суду України від 1 грудня 2004 р. № 18-рп/2004 у справі про охоронюваний законом інтерес, категорія «інтерес» розуміється як об'єктивно існуюча і суб'єктивно усвідомлена соціальна потреба, як мотив, стимул, збудник, спонукання до дії; у психології – як ставлення особистості до предмета, як до чогось для неї цінного, такого, що притягує [6]. При цьому категорія «інтерес» сприяє визначенню орієнтирів вибору «важливого» для суб'єкта, вказує на «зону активності», межі соціальної практики, пояснює свого роду «сполучну ланку» між потребою та можливістю її задоволення, метою та засобами її досягнення, прибутком і витратою. У соціально-правовому аспекті категорія «інтерес» характеризує життєве благо, закріплене законодавством у формі правової норми, передбачає оптимальне поєднання потреб і правових гарантій їх задоволення [7, с. 6].

Однак таке широке розуміння категорії «інтерес» у гуманітарних науках не можна вважати достатнім, вичерпним і універсальним, зокрема, щодо конституційної правотворчої та правозастосовної діяльності. Заперечення викликає ототожнення інтересу з потребою, вигодою та користю. Це зумовлено тим, що термін «інтерес» належить до найбільш складних та дискусійних у сучасній науці категорій, яка має комплексний, міжгалузевий та багатоаспектний характер.

На сьогодні переважна більшість наукових розвідок з даної проблематики не лише не прояснила суті цього явища, а навпаки – призвела до ще більшого ускладнення сутності та змісту відповідної категорії. Пояснюється це насамперед тим, що термін «інтерес» входить до гранично абстрактних і,

як правило, сутнісно оспорюваних понять. Звідси, наголошує український дослідник Т. Сивак, неможливість не лише його термінологізації, тобто встановлення чіткого визначення, однозначного використання у певних сферах діяльності, а й більш-менш надійної конвенціоналізації його змісту (нормативної чи прагматичної згоди щодо, зокрема, значення терміна) [8, с. 85].

Спочатку категорія «інтерес» створювалася для визначення реальних причин суспільних та індивідуальних дій. Перші здогадки щодо інтересів як рушійної сили розвитку суспільства і людини знаходимо ще як у філософів античності, так і стародавніх китайських і стародавніх індійських мислителів, що вказує на закономірність використання інтересу в будь-якій категоріальній схемі пояснення світу. Потім протягом багатьох віків, коли пізнання суспільних явищ залишалося не диференційованим на окремі наукові дисципліни, закріпилася багата-стадійна традиція переосмислення поняття «інтерес», яке поновлювалось і модернізувалось при кожній зміні наукової парадигми [9, с. 73-78].

У правову науку категорія «інтерес» була інстальована свого часу як одна з основоположних, оскільки ще у практиці римського судочинства інтерес був у ролі змістоутворюючого та системоупорядковуючого чинника участі особи у правовідносинах. Більше того, відомим римським юристом Доміцієм Ульпініаном була розроблена т. зв. «матеріальна теорія поділу права», згідно з якою основним критерієм поділу права на публічне (*jus publicum*) та приватне (*jus privatum*) є саме категорія «інтерес». Так, для приватного права властиве домінування інтересів окремих осіб, їх правове становище та майновий стан. Для публічного права головними є державні, публічні інтереси, правове становище держави, її органів, у приватних відносинах індивідуальні інтереси й межі їх володіння стикаються з їм подібними [10, с. 165].

Загалом ще у давні часи через індивідуальні інтереси виникли ідеї про природні права людей. Найбільш повно доктрина природного права вперше була представлена Цицероном і римськими юристами. Попередником буржуазних теорій категорії «інтерес» у праві став англійський юрист Фортеск'ю. Втім, цілісну теорію природних прав людини, яка заснована на законних інтересах особи чи групи осіб, створили Т. Гоббс, Дж. Локк, Д. Дідро, К. Гельвецій та Ж.-Ж. Руссо. На цій основі сформулювалися різні ліберально-демократичні концепції організації суспільного устрою, згідно з якими вважається, що держава створена шляхом суспільного договору і покликана захищати права людей [11, с. 466]. Водночас і власне автори цих ідей очевидно усвідомлювали неможливість абсолютизації їх значення і пропонували створити таке публічне (позитивне) право, в якому можна б було здійснити синтез інтересів кожної людини з їх подальшою об'єктивізацією в законодавстві.

Отже, починаючи з XVIII ст., феномен категорії «інтерес» почав знаходити своє відображення в працях класиків філософської думки, які здійснили перші спроби пояснити суспільне життя через феномен цієї категорії. Зокрема, К. Гельвецій розглядав інтерес як основу діяльності людини, все те, що «може забезпечити задоволення чи визволити нас від страждань» [12, с. 158]. Можна стверджувати, що французькі філософи XVIII ст. одностайно визначили інтерес як найважливішу «пружину» діяльності людини. При цьому досягненням згаданих філософів було визначення основних видів інтересів: приватного інтересу індивідів, інтересу соціальних груп та суспільного інтересу.

Значно пізніше в науковій літературі з'явилися спроби розглядати категорію інтересу крізь призму закону та формування категорії законного інтересу як комплексного політико-правового явища, що ха-

рактеризується неухильним дотриманням чинного законодавства усіма суб'єктами. Одним з перших вчених-юристів, який використав термін «законний інтерес», був Г. Шершеневич. Цей відомий науковець зазначав, що члени одного суспільства виробили в собі звичку відстоювати всіма законними засобами свої права, повстаючи проти найменшого порушення їхніх законних інтересів, ставитися недоброзичливо до порушників правового порядку, як до спільних ворогів, а тому відповідно самі стараються не виходити за межі свого права [13, с. 293].

Широко відома марксистська формула інтересу, згідно з якою законодавець не створює (робить) закони, він не винаходить, а тільки формулює, виражає в свідомих позитивних законах духовні відносини, що сформулювали положення про «об'єктивну норму», яка відображає соціально-економічні відносини у суспільстві та виражає волю пануючого класу і знаходить своє відображення у зовнішніх формах (джерелах) права [14, с. 15]. Очевидно, що цей концепт не позбавлений сенсу й щодо конституційно-правових реалій сьогодення.

Відомий радянський дослідник проблематики категорії «інтерес» у праві А. Здравомислов у сер. 80-х рр. XX ст. констатував, що марксистська концепція інтересу долає обмеженість «природного», у тому числі антропологічного фейербахіанського обґрунтування. Всі ті «вічні» інтереси і прагнення, які характеризують людську природу, а саме прагнення до самозбереження, багатства, влади, задоволення тощо, нічого не можуть пояснити в суспільному житті. Разом з тим, науковець визнавав, що інтерес являє собою єдність об'єктивного і суб'єктивного. При цьому ним наводився вислів К. Маркса про те, що людина може бути великодушною і чутливою до запитів чужих інтересів тоді, коли про її інтереси вже потурбувалися [15, с. 82].

Загалом у результаті тривалого філософсько-правового дослідження категорії «інтерес» у праві сформувалося кілька наукових підходів щодо розуміння її змісту.

Перший науковий підхід ґрунтується на доправовій природі інтересів у праві, де інтереси – це «морально-правові прагнення індивіда», «перед-право», тобто явище, яке виникає перед правом. Початковими підставами для вираження та закріплення інтересів у праві, згідно з таким науковим підходом, є потреби людей у ресурсах життєдіяльності, представлені на індивідуальному, соціально-груповому та загальнодержавному рівнях. Тому законні інтереси є правовими можливостями, які існують поряд з суб'єктивними правами, але на відміну від них не мають чіткого виразу в законі [16, с. 113, 115, 120]. Інтерес у даному разі, наголошує В. Мадісон, можна вважати, перш за все, як спосіб для утвердження суспільних відносин [17, с. 31]. Такий науковий підхід передбачав доволі широке трактування категорії «інтерес» у праві та мав свої витоки з природно-правової теорії права.

Як зазначено у мотивувальній частині Рішення Конституційного Суду України від 1 грудня 2004 р. № 18-рп/2004 у справі про охоронюваний законом інтерес, поняття «охоронюваний законом інтерес», що вживається в чинному законодавстві України у логічно-смысловому зв'язку з поняттям «права», треба розуміти як прагнення до користування конкретним матеріальним та/або нематеріальним благом, як зумовлений загальним змістом об'єктивного і прямо не опосередкований у суб'єктивному праві простий легітимний дозвіл, що є самостійним об'єктом судового захисту та інших засобів правової охорони з метою задоволення індивідуальних і колективних потреб, які не суперечать Конституції і законам України, суспільним інтересам, справедливості, добросовісності,

розумності та іншим загальноправовим засадам [6].

Другий науковий підхід заснований на тому, що категорія «інтерес» у праві є передусім юридично закріпленим дозволом вчинення певних дій. Цей науковий підхід ґрунтується здебільшого на позитивістській доктрині права, згідно з якою інтерес має юридичне значення для особи, яка є учасником правовідносин лише тоді, коли той чи інший інтерес отримав своє закріплення у чинному законодавстві, тобто у позитивних джерелах права [18, с. 424]. У науковій літературі відзначається, що визначення меж категорії законних інтересів конструюється за допомогою двох способів конституційно-правових формулювань – негативного визначення категорії інтересу у праві або шляхом встановлення його позитивних ознак.

Відповідно до негативного конституційно-правового формулювання, законні інтереси – це інтереси, що не суперечать нормам конституційного права та правопорядку. Для того, щоб інтерес був визнаний законним, додається в інших наукових джерелах, він повинен бути не протиправним [19, с. 44]. Якщо ж визначити поняття законних інтересів за допомогою позитивних ознак, то вийде, що це інтереси, які відповідають букві й духу конституції, вони забезпечуються загальними конституційно-правовими приписами й основними началами галузі конституційного права. Законні інтереси – це інтереси до благ, які не гарантовані конституцією, але й не суперечать їй, а впливають із загального змісту чинного законодавства. Законні інтереси означають їхню правомірність, легальність із погляду духу, а не букви закону [20, с. 83]. Хоча необхідно уточнити останнє положення, тому що інтереси, що відповідають «букві закону», тим більше є законними й правомірними.

Третій науковий підхід полягає у визначенні тотожності конституційних прав та за-

конних інтересів. Розмірковуючи над категорією «інтерес» у праві, російський науковець С. Михайлов вказує, що у будь-якому разі об'єктом правового захисту виступають суб'єктивні регулятивні права і немає різниці, як буде названо в тексті законів засіб правового захисту – «право» чи «законний інтерес». Так чи інакше, йдеться передусім про суб'єктивне право особи [21, с. 40].

На наш погляд, недоцільно визначати зміст категорії «інтерес» у праві загалом та у конституційному зокрема як дозвіл чи прагнення. У процесі формування такого інтересу, прагнення чи потреба проходять процес усвідомлення, аналітичної обробки та психологічної оцінки з боку особи. Тому саме прагнення не може пояснювати зміст категорії «інтерес» у праві та сприйматися як тотожне йому поняття. Інтерес, який отримав своє юридичне оформлення, також не є дозволом, оскільки джерелом його виникнення є не лише воля держави, а й особисті прагнення іншого суб'єкта конституційно-правових відносин – особи, чи потреби територіальної громади або іншого колективного суб'єкта, які існують об'єктивно, пов'язані з самою природою людини, а їх захист в окремих випадках може проявлятися у вигляді самозахисту. Таким чином, державний дозвіл для таких інтересів не є первинним. Вони забезпечуються державою та набувають юридичного значення лише у випадку значимості для особи та суспільства.

Як зазначає В. Мадісон, розвиток західних держав свідчить, що правове демократичне суспільство і система соціальних цінностей, що визначають свободу і самоцінність інтересу окремої особи, захищають цю особу від свавілля і насильства, брутального втручання в її приватне життя, роблять людину незалежною, здатною до активних дій в усіх галузях суспільних відносин. При цьому інтерес трактується як прояв потреб людей, як об'єктивний

вираз соціального становища особи, групи, класу в системі суспільних відносин. На думку цього вченого, перетворення потреби в інтерес, а інтересу – у мету є найвищим рівнем мотивації до суспільно корисних дій [17, с. 31].

На підставі історичного аналізу проблем філософії приватного права В. Мадісон доходить висновку, що тільки комплекс невід'ємних конституційних прав людини, а не комплекс соціальних гарантій держави може перетворити людину в активного суб'єкта суспільної дії, де нею буде керувати не «ентузіазм», а особистий приватний інтерес. Тобто оптимальним має стати гармонійне поєднання суспільного та приватного інтересів, їх взаємопроникнення і взаємодія на користь суспільства і задоволення усіх розумних потреб індивіда з наданням йому широких конституційних прав та свобод [17, с. 35].

Таким чином, у сучасних теоріях права існують різні погляди як на епістемологічну суть інтересу, так і на його конституційно-правову функцію. Однак загальновизнаним є потяг інтересу до соціальної зумовленості конституційно-правових норм, соціальної легітимації нормотворчості завдяки інститутам суспільного впливу на владу, державу і законодавство. За цієї системи координат, конституційно-правові відносини постають у вигляді певного простору, у якому відбувається зіставлення інтересу суб'єкта оцінки з інтересами інших учасників конституційно-правових правовідносин. Таким чином, процес конституційно-правового регулювання життєдіяльності суспільства є формою соціального самоконтролю, джерелом і механізмом генезису якого слугують різного роду інтереси.

З цього приводу, для більш комплексного дослідження категорії «інтерес» у конституційному праві, варто звернутися до політологічного підходу розуміння цієї категорії. Зокрема, політологія довгий час розглядала інтерес як головну складо-

ву марксистської політичної доктрини, детермінанта історії, що внаслідок непримиренних суперечностей між інтересами класів-антагоністів зумовлював історичний розвиток. Пізніше, з кінця XIX – поч. XX ст., до класового аналізу додалася проблематика функціонування політичних рухів, партій, громадських організацій та лобістських об'єднань [22, с. 22].

Сучасна політична наука вбачає у вивченні інтересів можливість сприяти їх своєчасному задоволенню, згоді і координації, що дозволяє попередити соціальні кризи й аномалії. Ускладнення суспільної структури і взаємодія різних соціальних акторів потребує своєчасного вдосконалення методів вивчення і моніторингу не лише актуальних, а й, перш за все, кожного потенційного конфлікту інтересів, що дозволить ухвалювати ефективне соціально-політичне рішення і вживати адекватні заходи [23, с. 5].

Отже, безсумнівно, нині категорія «інтерес» має складну, синтетичну, багаторівневу структуру як одного з базових наукових уявлень про механізм функціонування суспільства та держави. Категорія інтересу акумулювала в собі, крім соціологічного змісту, аспекти і ракурси розгляду, що належать до предметної сфери інших наук про людину і соціум – психології, політекономії, права, етики, естетики, політології, теорії управління тощо. Разом з тим, поза певну привабливість ідентифікації категорії «інтерес» у політології, відповідні методологічні підходи не можуть беззастережно застосовуватися у конституційному праві.

Так, у мотивувальній частині Рішення Конституційного Суду України від 1 грудня 2004 р. № 18-рп/2004 у справі про охоронюваний законом інтерес наголошується, що у юридичних актах категорія «інтерес», враховуючи її як етимологічне, так і загальносоціологічне, психологічне значення, вживається у широкому чи вузько-

му значеннях як самостійний об'єкт правовідносин, реалізація якого задовольняється чи блокується нормативними засобами [6].

З цього приводу доречно навести думку українських вчених-конституціоналістів В. Федоренка та В. Цоклана, які звертають увагу на інтегральну роль категорії «інтерес» у формуванні сучасних джерел конституційного права України. Зокрема, під останніми науковці розуміють політичну волю та законні інтереси народу України, Української держави, територіальних громад України, а також інших суб'єктів конституційного правотворення, реалізовані у передбачених Конституцією та законами України юридичних формах. Тобто сучасні джерела конституційного права України об'єктивізують і вноrmовують політико-владні інтереси основних суб'єктів національного конституційного правотворення в передбачених Конституцією та законами України юридичних формах буття конституційно-правових форм [14, с. 33].

У широкому сенсі застосування категорії «інтерес» у конституційному праві, наголошується у мотивувальній частині Рішення Конституційного Суду України від 1 грудня 2004 р. № 18-рп/2004 у справі про охоронюваний законом інтерес, вживається у низці норм Конституції України. Зокрема, статті 18, 32, 34, 35, 36, 39, 41, 44, 79, 89, 104, 121, 127, 140 Основного Закону України наголошують на національних інтересах, інтересах національної безпеки, економічного добробуту, територіальної цілісності, громадського порядку, здоров'я і моральності населення, політичних, економічних, соціальних, культурних інтересах, інтересах суспільства, інтересах усіх співвітчизників, інтересах громадянина, інтересах держави, спільних інтересах територіальних громад сіл, селищ та міст тощо. Вказуючи на наявність таких інтересів, Конституція України підкреслює необхідність їх забезпечення (ст. 18), задоволення (ст. 36) чи захисту

(ст. ст. 44, 127). Зміст інтересів у широкому розумінні Конституція України не розкриває [6]. Проте у Законі України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 р. № 964-IV дається як визначення терміна «національні інтереси», так і вичерпний перелік їх пріоритетів [24].

Стосовно вузького розуміння категорії «інтерес», то Конституційний Суд України, виходячи зі змісту конституційного подання, інтерпелує такий інтерес, який на відміну від інтересу в широкому розумінні, перебуває виключно у логічно-смисловому зв'язку із суб'єктивними конституційними правами, але прямо ними не опосередковується, тобто виходить за межі останніх [6].

Таким чином, інтерес є однією з основоположних категорій у конституційному праві. Вищевказане дозволяє визначити категорію «інтерес» у конституційному праві як прагнення різних суб'єктів, обу-

мовлене власними легітимними потребами і вигодами, задоволення яких безпосередньо передбачено або впливає з положень Конституції і законів України, та які характеризуються значущістю й пріоритетністю, універсальним правовим характером, особливим складом суб'єктно-об'єктних відносин і посиленою юридичною гарантованістю.

Запропоноване визначення інтересу в конституційному праві не може вважатися беззаперечним і є предметом подальших наукових дискусій щодо сутності та змісту інтересу в конституційному праві, щодо суб'єктів, уповноважених реалізовувати свої легітимні інтереси у конституційній правотворчій і правозастосовній діяльності, та інших проблем, важливих для теоретико-методологічного забезпечення сучасних конституційних процесів. До прикладу, пов'язаних із формуванням і діяльністю Конституційної Асамблеї.

Література

1. Seckler-Hudson C. Our Constitution and Government. – Washington, D.C.: United States Government Printing Office, 1978. – 400 p.
2. Чепис О. І. Інтереси в цивільному праві: сутність, місце та особливості захисту: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Чепис О. І.; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2010. – 16 с.
3. Ромовская З. В. Судебная защита охраняемого законом интереса // XXVI съезд КПСС и проблемы реализации советского права / З. В. Ромовская. – Львов: Ліра, 1983. – 150 с.
4. Сучасний тлумачний словник української мови: 65 000 слів / За заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. – Х.: ВД «ШКОЛА», 2006. – 1008 с.
5. Толковый словарь русского языка / Под ред. Ожегова С. И., Шведовой Н. Ю. – М., 1997. – 943 с.
6. Рішення Конституційного Суду України від 1 грудня 2004 року № 18-рп/2004 у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес) // Офіційний вісник України. – 2004. – № 50. – Ст. 3288.
7. Александров Д. В. Категорія «інтерес» як об'єкт протосоціологічної та соціологічної рефлексії: автореф. дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.01 / Александров Д. В.; Інститут соціології НАН України. – К., 2009. – 16 с.
8. Сивак Т. В. Багатозначність категорії «інтерес» у державному управлінні // Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології. 36. наук. праць. – 2011. – №1 (4). – С. 85-91.

9. *Нестерович В. Ф.* Категорія «інтерес» у правотворчості: загальнотеоретичні аспекти / В. Ф. Нестерович // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ. – 2006. – № 1. – С. 73-78.
10. *Коркунов Н. М.* Лекции по общей теории права / Н. М. Коркунов. – Изд. 3-е. – СПб.: Н. К. Мартынов, 1894. – 325 с.
11. *Нерсисянц В. С.* Философия права. Учеб. для вузов / В. С. Нерсисянц. – М.: Изд. группа НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – 652 с.
12. *Гельвеций К. А.* Сочинения: в 3-х т. – Т. 2. / К. А. Гельвеций – М.: Мысль, 1974. – 603 с.
13. *Шершеневич Г. Ф.* Общая теория права. Философия права / Г. Ф. Шершеневич. – Т. 1: Часть теорет. Вып. 1-4. – М.: Издание Бр. Башмаковых, 1910. – 839 с.
14. *Цоклан В. І., Федоренко В. А.* Система сучасних джерел конституційного права України: Монографія / За ред. В. А. Федоренка. – К.: Ліра-К, 2009. – 400 с.
15. *Здравомыслов А. Г.* Потребности, интересы, ценности / А. Здравомыслов. – М.: Политиздат, 1986. – 223 с.
16. *Матузов Н. И.* Правовая система и личность / Н. И. Матузов. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1987. – 294 с.
17. *Мадисон В.* Взаємодія колективного й індивідуального інтересів як методологічна проблема філософії приватного права // Право України. – 1999. – № 1. – С. 31-36.
18. *Шляхтун П. П.* Конституційне право: словник термінів / П. П. Шляхтун. – К.: Либідь, 2005. – 568 с.
19. *Витрук Н. В.* Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе / Н. В. Витрук. – М.: Просвещение, 1979. – 217 с.
20. *Патюлин В. А.* Государство и личность в СССР / В. А. Патюлин. – М.: Наука, 1974. – 246 с.
21. *Михайлов С. В.* Категория интереса в российском гражданском праве / С. В. Михайлов. – М., Статут, 2002. – 205 с.
22. *Bentley A. F.* The process of government; a study of social pressures / A. F. Bentley; [new ed., with introd. by H. T. Davis]. – Evanston: Principia Press of Illinois, 1949. – 501 p.
23. *Dahl R. A.* Who Governs?: Democracy and Power in American City / R. A. Dahl. – New Haven: Yale UP, 1989. – 355 p.
24. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19 червня 2003 року № 964-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 39. – Ст. 351.